

ЛІТЕРАТУРА ЯК ОСВІТНІЙ ПРЕДМЕТ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ГЛОБАЛІЗОВАНОГО І ДЕСТРУКТУРОВАНОГО СВІТУ

Борис ШАЛАГІНОВ, доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», заслужений діяч науки і техніки України

1. Коротко про історію викладання літератури в новій українській школі.

Від самого початку нашої державної незалежності створення нових шкільних предметів супроводжувалося дискусією про об'єднання курсів української літератури, зарубіжної літератури, рідних літератур та української мови. У середині 1990-х років професор КНУ імені Т. Г. Шевченка Петро Кононенко запропонував науково продуману концепцію «Українознавства», яка передбачала об'єднання всіх названих дисциплін в один курс. Після широкого обговорення спільнотою вчителів і науковців-методистів концепція була відхилена на користь диференційованих курсів з міжпредметними зв'язками. Проте для авторів-розробників оновленого Державного стандарту наших днів ця концепція і не в останню чергу дискусія навколо неї, безперечно, мають зберігати своє науково-евристичне значення¹.

Друга спроба об'єднати українську і зарубіжну літератури – уже методом адміністративного тиску з боку МОН – була здійснена у 2005 р. У відповідь учителі також змушені були перейти від прийомів наукової дискусії до фізичної демонстрації громадянської згуртованості та рішучості, внаслідок чого обидва курси залишилися у своєму самостійному статусі. На жаль, недбало прописаний тодішній Стандарт давав МОН юридичне право на проявлений волюнтаризм. У тому самому році, по слідах подій, мені довелося опублікувати такі рядки: «У Державному стандарті з літератури, що був затверджений на початку 2004 р., не визначені відмінності в цілях викладання української,

зарубіжної та рідної літератур, що робить їх позицію вкрай вразливою. Адже в будь-який момент може бути пущений в хід аргумент тих, які домагаються скорочення навчальних годин. Він полягає ось у чому: якщо заявлена мета літератури – виховання освіченого читача (а саме на цьому робиться акцент), то хіба недостатньо для її здійснення однієї тільки української літератури, на базі якої також можна прищепити навички читання і розкрити історико-літературні та теоретичні поняття?»².

Слід зауважити, що в ті роки наше міністерство прагнуло уніфікувати свої стратегічні підходи в царині освіти відповідно до вимог глобалізації, зокрема так званої «Болонської системи», і – як засвідчив час – навіть усупереч традиціям національного освітництва. Так само без будь-яких наукових обговорень тоді ж МОН прийняло рішення про перехід на 12-річну середню школу. І ось уже в наші дні знов порушується питання про об'єднання трьох літератур з українською мовою³.

Варто згадати, що у 2005 році МОН у своєму рішенні посилалося на «іноземний досвід»: у таких країнах, як Данія, Латвія та ін., зарубіжна література не вивчається, а «культурний рівень», мовляв, один із найвищих в Європі! Щоправда, через півроку в Данії вибухнув «карикатурний скандал»: один журнал надрукував аморальні карикатури, які грубо зачепили релігійні почуття віруючих мусульман. Цей факт, очевидно, можна розглядати як віддалений результат певної системи виховання громадянської свідомості в данській школі.

²Див.: Б. Б. Шалагінов. Урок літератури: роздуми літературознавця про шкільну методику... С. 191.

³Див. матеріал члена групи із складання нового Державного стандарту, завідувача кафедри освітньої політики Львівського ОІППО, кандидата філологічних наук Мирослави Товкало «Діти нарешті заговорять українською». Режим доступу – <http://nus.org.ua>

¹Аргументи на користь саме диференційованих курсів представлені автором цієї статті в книзі: Б. Б. Шалагінов. Урок літератури: роздуми літературознавця про літературну методику. – Київ: Грамота, 2013 (204 с.), де, зокрема, розкривається досвід створення першого в нашій країні Державного стандарту зі світової (зарубіжної) літератури.

Нині в міністерстві знову посиляються на «західний досвід» – цього разу Польщі. І, як і тоді, ложкою дьогтю стали недружні інциденти в самій Польщі, що примушують сильно сумніватися у тому, що МОН і тепер обрало правильний зразок для наслідування.

Ми переконані, що в основі дій МОН лежить не просто помилка у виборі країни, а системні, методологічні прорахунки. На нашу думку, в таких випадках варто не роботу призначеного «зверху» менеджера виносити на суд громадськості, а в самому середовищі вчителів і вчених вибрати авторитетних людей, які б на належному науково-теоретичному рівні виразили у своїй роботі сукупний досвід, досягнення та очікування цього середовища.

2. Унікальність «Зарубіжної літератури» – в найширшому охопленні класичних духовних цінностей.

Почнемо з питання: чи можна насправді довести потребу в тому чи іншому освітньому предметі, спираючись на якийсь чужий прецедент чи іноземний досвід?

В умовах сучасної інженерно-технічної цивілізації різні навчальні дисципліни посідають неоднакове місце в системі освіти. На відміну від точних і природничих наук, гуманітарні науки належать цілком до сфери ідеології, а отже, їхнє залучення чи незалучення до системи освіти у тій чи тій державі залежить тільки від волі її істеблішменту, тобто соціального класу, який цю ідеологію диктує. Кожна країна обирає для себе індивідуальний шлях освіти, виходячи із цілком унікальних історичних і національних умов. Тому досвід інших країн не може бути переконливим аргументом. Проте тут багато що залежить від консенсусу між ученими та істеблішментом. Та вироблення консенсусу між освітою і владою – доволі складна річ.

І все ж на один аргумент ми можемо вказати. Відомо, що для обґрунтування навчального предмета важливо довести дві речі: його необхідність та його неповторність (тобто те, що його зміст і функцію не здатний перебрати на себе, ні повністю, ні частково, жодний інший предмет).

На наше переконання, *необхідність* полягає у тому, що кожна людина у своїх найважливіших життєвих рішеннях має спиратися на певні цінності, тобто вищі сенсоутворювальні ідеї та орієнтації, що синтезуються мислителями і митцями на основі реальності і виражаються в естетичній формі чи формулюються у філософських поняттях⁴. Цінності згуртовують людей у

цивілізаційно-культурну спільноту, єднають з власним історичним часом. Є цінності стародавнього світу, а є сучасні; існують цінності європейські, цінності східної цивілізації тощо. Тож саме у вихованні молоді в душі вищих ціннісних орієнтацій полягає перша умова – необхідність.

Неповторність нашого предмета полягає у тому, що цінності засвоюються, стають фундаментом особистості, а отже, і всього суспільства лише через яскраве естетичне переживання, що його дає мистецтво, зокрема мистецтво слова. Вилучені з естетичної царини, цінності стають набридливою політінформацією, нав'язливою пропагандою, журналістським сленгом. Тоді вони не входять органічно в єство людини, а існують для неї як штучний доважок, який завжди можна змінити чи навіть відкинути геть.

Цінності формуються сукупними зусиллями всієї культурної спільноти. Історично так склалося, що основні духовні цінності виробили країни, яким судилося формувати модерну Європу в XVI–XIX ст., – Італія, Англія, Франція, Німеччина... Такі цінності називають «класичними». Внесок же України полягає скоріше не в продукуванні, а в активній ретрансляції класичних цінностей, що знаходить пояснення у відомих історичних причинах. Тож вивчення вітчизняної літератури, звісно ж, забагажуватиме духовно нашого учня, але спектр ціннісного виховання стає набагато ширшим, якщо залучити ще й західну літературу.

Україна завжди була серед палких поборників високих європейських цінностей. А як же в самому серці Європи? На жаль, це суспільство в наші дні орієнтоване в основному на споживацтво, тож і «цінності» там мають такий самий споживацький характер. А та естетична сфера, через яку вони поширюються, – це «псевдомистецтво»: масова література, глянцева преса, реклама і все те, що філософи називають «м'якою зброєю» («м'якою силою»). Ми бачимо, наскільки це далеко не лише від класичних європейських цінностей, а й від мрій та уявлень пересічного українця про європейську культуру! Відповідно цілі освіти «там» і у нас принципово різні: на Заході як у краю уже досягнутого добробуту – це *виховання законослухняного споживача*; в Україні, де повний добробут ще у віддаленому майбутньому, – *виховання творця національної державності*.

Цікаво, що серед філософських бестселерів за останні 20 років на Заході немає таких, які б пропагували чи просто підносили класичні цінності; навпаки, всі вони пишуть про їхній

⁴Докладніше проблематика духовних цінностей як основа вивчення літератури в українській школі розглянута нами в книзі «Урок літератури: роздуми літературознавця про шкільну методику».

занепад. Це «Смерть Європи» П. Б'юкенена, «Криза глобального капіталізму: відкрите суспільство під загрозою» Дж. Сороса, «Німеччина сама себе знищує» Т. Саррацина, «Світовий порядок» Г. Кіссінджера... Тож, якщо ми хочемо «опуститися» до рівня сьогоднішньої Європи, тоді цикл гуманітаристики в нашій школі можна скорочувати й далі. Але якщо ми прагнемо перехопити естафету європейської духовності в той момент, коли вона в епоху глобальної кризи випадає з її рук, то ми маємо дбати про виховання покоління, чутливого до класичних цінностей. Як знати, може, в недалекому майбутньому саме Україні призначена доля не тільки врятувати, а й розвинути ті цінності, що нині повсюдно деградують в Європі!

3. Конфлікт цілей: національна освіта і транснаціональна державність.

Зупинимося на тих об'єктивних причинах, які ускладнюють саме існування нашого предмета й усіх гуманітарних дисциплін. Фундаментальна причина винесена мною у назву всієї статті: відбувся перехід європейської цивілізації до глобалізованого світу, до того ж у вкрай деструктурованому форматі. При всіх наших намаганнях допомогти Європі врятувати вищі духовні цінності ми не можемо ізолюватися від тих проблем, які призводять до їх деградації. Зокрема, за останні 30 років відбулися такі зміни:

1. *Українське суспільство стало соціально неоднорідним*, і відповідно, мотивація, соціальні смаки та ідеали, що впливають на інтерес до літератури, також виявилися неоднорідними (при тому, що психологічні процеси засвоєння літератури підлітком залишаються в цілому ті ж самі). А це означає, що жодного однакового, уніфікованого списку літератури, що вивчається, бути уже не може. Ми виходимо на необхідність соціально розділеної, кланової школи.

2. У всьому постмодерному світі, і в нашій державі зокрема, в царині освіти сформувалися суперечності між державністю і громадськістю, конкретно між транскорпоративними інтересами влади та інтересами національної культури. Невипадково за останні роки в Європі різко почастишали протести студентів, учителів та університетських викладачів. *Офіційна освітня стратегія нині спрямована проти нації*. Оскільки бізнес набуває міжнародного характеру, то влада ні за що не поступиться інтересами транскорпоративності. Тож суперечності національної інтелігенції і влади стають нині антагоністичними і призводять на Заході та у нас до виснажливої боротьби між офіційними органами освіти й освітянами.

3. У постмодерному глобалізованому світі освіта перестала бути справою тільки однієї окремої нації і, а отже – перестала бути національною. *Наша українська освіта перетворилася на окремий сектор у міжнародному розподілі освіти*, тобто частину міжнародного розподілу просвітницьких послуг і виробництва освічених людей. Завдання нашої

освіти драматично роздвоюється: український педагог має готувати спеціалістів насамперед для обслуговування того вузького вітчизняного спектра, що нам визначений міжнародним розподілом праці – зокрема, за словами посла США в Україні Дж. Пастта, ми готуємося до ролі «великої аграрної держави» в Європі⁵. І Водночас певний надлишок наших інтелектуальних ресурсів може знайти застосування в західних країнах так званого «першого світу». У західному світі уже сформувався ринок освітніх послуг відповідно до місця, призначення і функції певної держави на мапі нового світопорядку. Ми тепер включені в нову системність, де вирішальний голос належить не нашим стратегам освіти, а зовсім іншим людям; власне кажучи, і не людям зовсім, а деперсоналізованій надосібній необхідності, ім'я якої – транснаціональні корпоративні інтереси.

4. Ще один штрих у зв'язку з постмодерною глобалізацією. Завтра наш учень може переїхати жити в іншу державу, і те, що вчитель намагався вкласти в його душу тут, у нас, – скоріше за все, не стане для нього в пригоді там, у них. Ідеться насамперед про національні духовні цінності. Переїзд, вільний вибір нового місця проживання, а отже, непотрібність національно-духовних орієнтирів стають нормою, яка підтримується статутом ООН. Іншими словами, правом кожного і нормою в сучасному світі проголошується *космополітизм*. За цих умов цілеспрямоване виховання на прикладах національних художніх цінностей, зокрема на уроках літератур, стає для вчителя вкрай важким завданням. Звернімо увагу на те, що освіта тих учнів із заможних сімей, які вчаться за кордоном, взагалі не містить нічого патріотичного чи національного, і свою власну літературу та історію та молодь фактично не знає.

5. Глобалізований світ приховує в собі ще одну небезпеку. Події останніх двох десятиліть показали, що наш світ украй небезпечний з огляду на міжнародний тероризм та міжособистісну агресію. Раніше школа, приміром, виховувала на уроках літератури почуття громадянської спільності, вчила вмінню захищати батьківщину, готувала до героїзму. А в сучасній Європі героїзм став сурогатним поняттям, яке існує хіба що в літературному жанрі фентезі, і вчитель гімназії змушений тепер вчити підлітка уміти захистити себе персонально, не довіряти незнайомим людям, вміти вчасно розпізнати сексуальну небезпеку тощо. За умов персональної життєвої непевності молодь схильна сприймати високі духовні цінності, що вивчаються на уроках літератури, як застарілі, а то й просто фальшиві.

Сучасна школа вимушена бути прагматичною. Вона мусить вчити не того, як людині найповніше реалізувати себе творчо (відповідно до ідеалу класичної просвітницької педагогіки), а як *вижити у ворожому оточенні*, в умовах політичної нестабільності та екологічної небезпеки, в умовах парамілітарності, аморальності та маніпуляції свідомістю, в умовах байдужості державного апарату до простого трудівника тощо. Тож і молодь серйозно сприймає тільки найнеобхідніші предмети, які,

⁵Див. матеріал: «Посол США пророчит Україні звання аграрного супергосударства» – <http://ru.tsn.ua/groshi/posol-ssha-prorochit-ukraine-zvanie-agrarnogo-supergosudarstva-585377.html>

на її думку, гарантують елементарне виживання. А література, в їхньому розумінні, до таких не належить.

6. Замість національної інтелігентності затребуваним стає космополітичний менеджмент. Службова функція політика в глобалізованій постмодерній державі не потребує національно спрямованої освіти, йому не треба вивчати і знати народ, якому він має служити, він уже не пов'язаний з ним однією долею і вже не є найвищим виразом його думок, надій і прагнень. *Залишився в минулому ідеал школи – готувати національно віддану інтелігенцію*, найкращі представники якої ставали б духовними і політичними лідерами нації. І в цьому плані вивчення національної літератури та історії втрачає сенс.

7. За останні тридцять років естетичні цінності деформувалися у всьому західному світі. *Література стала сегментом дозвілля, розваг і відпочинку*. Цей процес загрожує і нам. Сучасний підліток уже погано розуміє, що означає «вивчати літературу»; не розуміє, як сумістити «класику» з поточним літературним мейнстрімом; як сумістити радість читання з обов'язковим «вивченням».

8. Характерний маркер деструктурованого світу – це так звана мережна цивілізація, яку представляють «соціальні мережі». Світ розділився на дві частини: жива, фізична реальність і – реальність цифрова⁶. Значна частина підлітків фізично перебуває у живій реальності, а подумки, розумово, емоційно – у світі цифрової віртуальності. Вони довіряють переважно інформації лише із соцмереж, що фактично формують в їхній свідомості картину світу. Важко стає вчителю літератури, коли *класичні художні цінності кардинально розходяться з «мережними»*. Підліток, здатний швидко заковтувати сотні сторінок текстів, які в соцмережах вважають культовими, неохоче читає класику.

9. Сучасна європейська література віддзеркалює такі ментальні зміни: стирання статі, сексуальної ідентичності, національної ідентичності, соціальної ідентичності, релігійної ідентичності, державної ідентичності. З літератури для дітей та юнацтва зникають такі цінності, як патріотизм, моральність, міцна сім'я, прямі міжособистісні стосунки (наприклад, дружба), громадянське покликання, співчуття соціально пригнобленим, повага до історичної пам'яті, національна гордість. Натомість молодий герой переймається новими проблемами: дівчатка – зайвою вагою чи небажаною вагітністю⁷, з якого віку маленька дівчинка

стає господаркою власного тіла і має право демонструвати його публічно, як пережити сімейні конфлікти або розлучення б'яків, чи можна комусь вірити в житті, проблемою сексуального насильства і так званих комплексів, проблемою зміни статі, а також проблемами, що виникають перед дитиною в одностатевих (гомосексуальних та лесбійських) сім'ях...

4. Національна освіта і роль громадської думки в Україні.

Виникає питання: що ж робити?

1. Розпочнемо з того, що вітчизняна стратегія шкільної освіти не мусить постійно в ручному режимі наздоганяти (як це у нас спостерігається, особливо після 2000-го р.) історичні обставини, що бурхливо змінюються. Їй слід уміти передбачати зміни у сучасному світі, зокрема в Європі. Нехай це будуть часом і невтішні прогнози, але це будуть чесні прогнози, які тільки зміцнюватимуть нашу методичку теоретично і філософськи. *Методика має ширше заходити в простір методології і філософії освіти*. Інакше вона перетвориться на вузьку схоластику.

Зокрема, на Україну чекає логічний для Європи останніх 50–60 рр. процес афро-азійської дифузії, що уже тепер має спонукати наших методистів до вироблення певної освітньо-культурологічної позиції⁸. Стратегія добросусідства чи взаємодії може вершитися насамперед у гуманітарній площині.

2. В умовах, що нині склалися, педагогіка вимушено переходить від освіченості як державницького культурного проекту до освіченості як до персонально-екзистенційного проекту. Освіченість дедалі невідворотніше стає вузькою, персональною справою окремої людини. Адже офіційне визнання освіти як послуги серед інших послуг означає, що освіта тепер розглядається як один з видів бізнесу, а не як духовний внесок в розбудову держави.

Усе це ускладнює роботу методиста, який *мусить нині бути не просто технологом уроку, а й бачити віддалені результати власної роботи – весь духовний спектр особистості, що виховується, зокрема й соціальну поведінку випускника*. Та події останніх років показали, що авторам програм та підручників подекуди не вистачало не тільки професійних знань, а й почуття соціальної відповідальності. Наприклад, аж до останнього часу вони вели схоластичну суперечку, чи може бути виховання

⁶Див. про це докладніше у моїх статтях: Національно-культурний суверенітет та сучасна мережна цивілізація // Всесвіт: журнал іноземної літератури. – 2016. – № 7/8. – С. 214–219; Дитинство і літературна освіта: виклики XXI ст. // Всесвітня література в школах України, 2016. – № 11. – С. 6–9; Новая молодёжная эстетика, или О воспитании чувств в эпоху Постмодерн // Collegium: Междунар. научно-худ. журн. – № 25. – К.: Изд. дом Д. Бурого, 2016. – С. 6 – 20 (доступ в інтернеті за назвами).

⁷Згідно з аналізом міжнародної організації «Кожній дівчині – свободу жити, свободу вчитися, свободу від насильства» («Every Last Girl: free to live, free to learn, free from harm»), у світі кожні 6 секунд одна дівчина до 15 років виходить заміж; понад 700 млн жінок у віці до 18 років уже перебувають у шлюбі; щороку понад мільйон з них стає матерями; причому 70 тис з них вмирає щороку через вагітність та пологи. Ця інформація змушує методиста замислитися над правомірністю поняття стандартних естетичних інтересів серед молоді.

⁸Наведу приклад: у середніх школах Італії тільки за останні 5 років кількість учнів з ісламською вірою збільшилася до 20 відсотків. Див.: «No allo studio di Dante nelle scuole. islamofobo» («Hi!» вивченню Данте в школі. Bin ісламофоб»). – <http://www.ilgiornale.it/news/cultura/no-studio-dante-nelle-scuole-islamofobo-1084208.html>

особистості завданням літератури, забуваючи, що працюють для школи, де таке виховання є головною умовою. І що всі художні твори, що потрапляють до програм, з цього моменту мають розглядатися лише як педагогічний засіб формування особистості.

3. В умовах дисгармонії між цілями офіційної освіти та індивідуальними потребами духовного розвитку слід *посилити роль вчительської громадськості*, тим більше, що в державі досі не сформульована чітка і зрозуміла концепція розвитку, а отже – не сформульована й виховна модель особистості, а та, що існує – на нашу думку, механічно перенесена із педагогіки радянських часів.

З метою посилення громадської думки і роботи індивідуально орієнтованої стратегії освіти є *необхідність у створенні громадської організації вчителів та університетських викладачів літератури*. Девізом громадської стратегії освіти має стати не надання комерційних освітніх послуг, а задоволення нагальних потреб духовного формування молодого покоління. Слід поновити досвід минулого, коли викладач старої гімназії або університету брав на себе персонально місію власними індивідуальними зусиллями формува-

ти гуманістичний світогляд своїх учнів. У країні активно поживаються громадські форми, які ведуть свою культуртрегерську (видавничу, медійну, просвітницьку, спонсорську та ін.) діяльність часом набагато ефективніше, ніж паралельні державні структури.

4. Практика складання списку творів має стати гнучкішою. Поряд із творами золотого канону класики *мусять бути в процесі постійної ротації тексти, які в естетичному, соціальному і педагогічному аспектах є актуальними саме для певного історичного моменту*. В чинних програмах помилково мені здається якраз ось ця стратегія: для країни, що розбудовує свою державність і потребує нахнення і сил, були обрані такі художні твори, які виховують навпаки розчарування, скепсис, сприйняття світу як абсурдності... Автори літературних програм ніби не помічали, як у нас одночасно росли, розвивалися і зміцнювалися серед молоді ідеали буржуазного користоловства, байдужість і зневага до людини простої праці, національна зверхність, буржуазна бездуховність. І як один з результатів – трагічне невміння грамотно обстоювати свої соціальні і національні інтереси.

«КОЛИ В ЛЮДИНИ Є НАРОД...»

ВИВЧЕННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ЗАСІБ ПЛЕКАННЯ УКРАЇНСТВА. ЕСЕНЦІЙНИЙ ПІДХІД

Ірина КУЗЬМЕНЧУК, методист зарубіжної літератури ІППО КУ імені Бориса Грінченка

На зміну екзистенційного сприйняття дійсності – безглуздя й ірраціональності життя, і постійного перемагання загрози власної унікальності приходить есенційний підхід. Пошук незмінних особистісних сутностей і можливості їх власної реалізації.

О. Решетніков

Вказавши в темі есенційний підхід, ми визначили і спосіб розгляду зазначеної теми. Ми не будемо розглядати експліцитні зв'язки між зарубіжною літературою і українською культурою. Маємо на увазі теми й паралелі, про які заявлено в програмах і які добре описані й розглянуті у багатьох розвідках. Такі, як Рільке й Україна, Бальзак і Україна та інші.